

İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları

Doç. Dr. Selçuk URAL*

Özet

Mondros Mütarekesi'nin uygulanması kapsamında Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında ihtilaflar yaşanmasına neden olan maddelerden biri de 20. Madde idi. Çünkü bu madde kadro fazlası silah, cephane ve diğer askeri malzemelerin kullanımını düzenliyordu. İngilizler mütarekeye aykırı pek çok konuyu bu maddenin kapsamına dahil etmişlerdir ki çalışmada bu konular ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, İngiltere, Osmanlı Devleti, Elviye-i Selâse.

Grant Britain Violation of 20th Article of Mondros Armistice

Abstract

One of the conflicts between Ottoman and the Allies within the context of the application of Mondros Armistice was the 20th article. Because this article put in order the usage of excessive weapons, ammunition and other military supplies. English officials tried to include many items contrary to armistice into this article. In this study these issues are studied.

Key Words: Mondros Armistice, Grant Britain, Ottoman State, Three Provinces.

---

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü KARS.
sural25@hotmail.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti için savaşın sonu anlamına gelen Mondros Mütarekesi, Türk hükümetine ordunun barış teşkilatına göre yapılandırılması ve silahsızlandırılması sorumluluğu yükliyordu. Ordunun yeniden yapılandırılması 5. Madde'nin, kadro fazlası silah ve mühimmatın teslimi ise 20. Madde'nin getirdiği bir zorunluluk olarak 6 Ocak 1919'da barış teşkilatının belli olmasının ardından gündeme gelecekti.

Maddenin müzakeresi sırasında taraflar arasında ciddi görüş ayrılıklarının olduğu ortaya çıktı. İngilizler, Türk ordusuna ait kadro fazlası silah ve mühimmatı belirleme ve değerlendirme yetkisinin kendi ellerinde olmasını isterken, Türk tarafı ordunun İtilaf Devletleri'nin kontrolüne gireceğini öne sürerek öneriye karşı çıktı. Görüşmelerin sonunda yirminci madde "*Beşinci madde gereğince terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerine ait silah, cephane ve diğer savaş malzemelerinin kullanılması tarzına dair verilecek talimata riayet edilecektir*" tarzında değiştirilerek kabul edildi¹.

Silahsızlandırma sürecinde iki noktanın aydınlatılması büyük önem taşıyordu. Birincisi terhis ve lağvedilen birlikler nedeniyle kadro fazlası silah ve malzemelerin nasıl değerlendirileceği ve ikincisi ise barış teşkilatına göre tümenlerde ne kadar tüfeğin bulundurulacağı idi.

Genelkurmay Başkanlığı kadro fazlası silah ve mühimmatın İtilaf subaylarının kontrolünde tümen ve kolordulara ait depolarda tutulması taraftarıydı. İngiliz Genel Karargâhı ise silahların teslimini ya da mekanizma, kapak takımları ve top kamalarının çıkartılarak doğrudan doğruya kendi kontrollerindeki depolarda tutulmasını istiyordu². Genelkurmay'ın önerisinin arkasında İngilizlere karşı duyulan güvensizlik önemli bir paya sahipti. Çünkü işgal edilen vilayetlerde mütarekeye aykırı uygulamaların meydana gelişi Genelkurmay'ın silah sevkine karşı çıkmasına neden oldu. Silahlar gönderilse bile bunların farklı amaçlar için kullanılabilmesi hususunda ciddi endişeler mevcuttu. İkinci neden ise devletin bir dış saldırı karşısında kendini savunabilmek için depolanan silahlardan yararlanmak istemesiydi. Bu nedenlerden dolayı silahların tümen ve kolordularda tutulması devletin bekasıyla yakından ilgiliydi.

Harbiye Nezareti, 20. Madde'nin uygulanmasına alt yapı oluşturması amacıyla ilk olarak dağınık halde bulunan bütün silah ve mühimmatın

¹ Yılmaz Altuğ, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul 1992, s.34; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuki ve Siyasi Tarihi Metinleri, I*, Ankara 1953, s.523; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz, I*, s.338.

² *Türk İstiklal Harbi, I (TİH, I)*, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s.266.

depoları nakledilmesini ve bütün Rus tüfek ve mermilerinin iskele ve demiryolu merkezlerinde toplanmasını istedi³. Nezaret 5 Şubat 1919'da Genelkurmay'a gönderilen yazıda depolanan silah, mühimmat ve diğer malzemelerde ortak ölçü birimlerinin kullanılmasını emretti⁴.

Harbiye Nezareti, 22 Şubat 1919'da ordu ve kolordu komutanlıkları ile askerlik şubelerine gönderdiği emirde birliklerde tutulacak ve depoları konulacak silah ve cephane hususunda takip edilecek yol hakkında bilgi verdi⁵. Geçici kadro cetvelleri ulaşmayan birliklerin 4 Şubat'ta İngilizlerle varılan anlaşma uyarınca 1914 yılı barış kadrosunu esas alarak hareket etmeleri emredildi⁶.

Harbiye Nezareti Müsteşarı Fevzi Paşa, depolardaki silah ve mühimmat merkezden emir verilmedikçe herhangi bir yere sevk edilmeyeceğini hatırlatan emrin devamında her kolordunun bir depoya sahip olması gerektiğini, bunu yaparken aşırı masraftan kaçınılmasını emretti⁷.

Bütün bu düzenlemelerin ardından 1919 yılının ilk dört ayı (Ocak-Nisan) içerisinde büyük miktarda kadro fazlası tüfek, makineli tüfek, top, bunlara ait cephane ve el bombası İngilizlere teslim edildi⁸. Bundan başka iç bölgelere taşınma imkânı bulunamayan hububat, sağlık malzemesi ve diğer savaş malzemelerine İtilaf makamlarınca el konuldu⁹.

³ Genelkurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Kataloğu (ATASE, İSH), K.64, G.53, B.53-1.

⁴ ATASE, İSH, K.208, G.2, B.2-1.

⁵ Harbiye Nezareti emirde özetle şu hususlara yer veriyordu: 1- Emrinizde bulunan muhtelif sınıflardaki birliklerden gerek tam mevcutlu ve gerekse kadro halinde bulunan bütün askerlere tüfek tahsis olunduktan ve yüzde on (%10) miktarında silah subaylar için ihtiyaten alıkonulduktan sonra geriye kalanlar ihtiyaç fazlası olarak "depoları" konulacaktır. Silahların sürgü kolları sandıklanacaktır. Sürgü kollarının tüfeklere sonradan takılabilmesi için tüfeklerin tertibine göre, sandıkların üzerine depoların ismi yazılmalıdır. 2- Hazırlanan sürgü kolu sandıkları tercihen en yakın limana sevk edilecektir. Nakil için bunların limana varışları bildirilmelidir. ATASE, İSH, K.38, G.20, B.20-16.

⁶ ATASE, İSH, K.38, G.20, B.20-15.

⁷ ATASE, İSH, K.38, G.30, B.30-1.

⁸ İtilaf kuvvetlerine teslim edilen silah 11.600'ü, mermi ise Rus yapısı 17.008.200, Alman yapısı 3.993.800 ve Romanya yapısı 2.025.710'u buldu. Bunun dışında Gelibolu'ya sevk edilen sürgü kolları 138.000 adetti. ATASE, İSH, K.38, G.36, B.36-4.

⁹ Geniş bilgi için bkz: TİH, I, s.266-267; Harbiye Nazırı, Sadaret'e gönderdiği 2 Nisan 1919 tarihli yazıda, ordunun geldiği nokta hakkında şu bilgileri vermekteydi:

1- Osmanlı ordusu mütarekenin tatbik tarzından dolayı görevini yerine getiremeyecek bir hale sokulmuştur.

2- 5. Madde gereğince 337.615 er terhis edildi. Ordunun silahlı mevcudu 62.000 olması gerekirken İngilizlerin çeşitli engellemelerinden dolayı 43.000'e düşmüştür.

3- 20. Madde gereğince 295 adet top kaması ve 200.000 tüfeğin sürgü kolları sökülerek kullanılamaz hale getirilmiştir. Ayrıca 25 top ile 48.600 adet tüfek İtilaf kuvvetlerine teslim edilmiştir.

4- Ordunun kuvvetlendirilmesine yönelik her önlem İtilaf makamlarınca engellenmektedir.

20. Madde ile ilgili ilkelerin belirlenmesinin ardından 9. Ordu'daki çalışmalar 15 Kasım 1918'de başlatıldı. Kadro fazlası silah ve cephane Doğu vilayetlerine sevk edilerek tümen karargâhlarının bulunduğu şehirlerde depolanmaya başlandı¹⁰. Barış teşkilatı üzerinde İngilizlerle görüşmelerin yakında başlanacağı ön görülerek nakil ve depolama işinin en geç 15 Ocak'ta tamamlanmasına karar verildi¹¹. Fakat 9. Ordu terhisi ve tahliye aynı anda yürütmek zorunda olduğundan depolama işlemi ancak Mart ayında tamamlayacaktı¹².

9. Ordu'nun Elviye-i Selâse'yi tahliye zorlanmasının ardından 20. Madde'nin içeriği beklenmedik ölçüde genişletildi. İngiliz makamları bu madde kapsamında iki yeni konuyu; Rus silah, cephane ve diğer malzemelerin teslimi ve Elviye-i Selâse'deki erzakın Doğu vilayetlerine naklini durdurmayı gündeme getirerek taşınmamasını maddeye dahil ederek Osmanlı makamlarından buna göre hareket etmelerini isteyeceklerdi.

1- Elviye-i Selâse'den Erzak Nakli

Mütareke vesilesiyle Güney Kafkasya'yı tamamen kontrolü altına almak isteyen İngiliz Hükümeti, 21 Ekim'de başlayan Osmanlı tahliyesinin Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan safhası tamamlanmadan 11 Kasım 1918'de Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasını istedi.

Osmanlı makamlarının bütün haklı ve gerçekçi itirazlarını kabule yanaşmayan İngiliz Genel Karargâhı, tahliyenin kısa sürede tamamlanmasında ısrar ederken bölgede bulunan erzak ve askeri malzemenin de 20. Madde kapsamında kendilerine teslimini gündeme getirdi. Talebin arkasında orduyu ve ahaliyi açlığa ve sefaletle mahkûm etmek yatıyordu. Buna uyulması halinde doğu vilayetlerinin savunma gücü zayıflayacak ve zamanla asayişsizlik baş gösterebilirdi.

9. Ordu Komutanlığı savaş boyunca erzakın bir kısmını parayla, diğer kısmını ise "Tekâlif-i Harbiye" yoluyla temin etmişti. Bunun herkes tarafından bilinmesine karşın İngilizler, erzakın halktan zorla alındığı

5- Sulh Konferansı'nın kararları uygulanmaya devam edilirse memleketin asayişini temin edilemez bir noktaya gelecektir. Osmanlı ordusu, Yunanistan, Bulgaristan ve hatta Ermenistan gibi küçük devletlerle baş edemez hale gelecektir.

6- İtilaf Devletleri'nin ve azınlıkların Anadolu topraklarına yönelik faaliyetleri ordunun zayıflığından dolayı kötü sonuçlar doğuracaktır. *ATASE, İSH, K.115, G.46, B.46-1,3,4.*

¹⁰ *ATASE, İSH, K.72, G.76, B.76-1.*

¹¹ İngiliz İrtibat Subayı Yarbay Murphy, 9 Mart 1919'da Harbiye Nezareti'ne arz ettiği yazıda Osmanlı ordusundaki silahların denetlenmesine esas olmak üzere depolardaki silah ve malzeme hakkında bilgi verilmesini istedi. Bu da nezaretin yerinde karar aldığını gösteriyordu. *ATASE, İSH, K.11, G.126, B.126-1; ATASE, İSH, K.38, G.3, B.3-3.*

¹² *ATASE, İSH, K.185, G.75, B.75-1.*

iddiasını ortaya atarak sevke karşı çıktılar. Bu gelişme karşısında Genelkurmay, 10 Aralık'ta işe yaramayan malzemelerin naklinden vazgeçilmesini ve işe yaramayanların dikkat çekmeden taşınmasını emretti. Ayrıca nakliyatın devlet aleyhinde kullanılabilmesi uyarısında bulunarak talan yapılıyor ve talan eşyası taşınıyor tarzı iddialara meydan verilmemesine özen gösterilmesini istedi¹³.

Ordu bölgesinde 100 milyon kilo olduğu tahmin edilen erzak Kağızman, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Çıldır, Başgedikler ve Batum'daki ambarlarda bulunuyordu. Batum, İngilizlerce işgal edildiği için buradaki erzak için yapılacak bir şey kalmamıştı. Fakat Elviye-i Selâse'nin diğer kısımlarında ki erzakın kurtarılması gerekiyordu. Bu ambarlardan Kars, Sarıkamış ve Başgedikler demiryolu üzerinde, diğerleri demiryoluna 4 ile 8 yürüyüş günü uzaklıktaydı. Buralardaki erzağın demiryollarına oradan da sınır gerisine alınması için 4-5 aylık bir zamana ihtiyaç vardı¹⁴. İngilizlerin olumsuz tavrını dikkate alan 9. Ordu Komutanlığı, Harbiye Nezareti ile görüşerek bazı esaslar üzerinde anlaştı. Buna göre; İngiliz birlikleri ve kontrol subayları iki sancağa (Kars ve Ardahan) ulaşmadan bütün imkânlar seferber edilerek taşınabilecek erzak sınır gerisine alınacak, Nezaret ise yazışmalar yoluyla İngilizleri ikna edecekti. Bunda başarılı olamazsa dahi orduya gereken zamanı kazandırmış olacaktı.

Bu esaslar çerçevesinde harekete geçen Komutanlık, ilk olarak demiryollarına uzak ambarlardaki malzemenin taşınması için "*Erzurum Vilayeti'nin tekmil ahali vasıtalarının kayıtsız ve şartsız derhal Sarıkamış'a gönderilerek orduya yardım edilmesini*" Harbiye Nezareti'nden istedi. Bu istek doğrultusunda Erzurum ve Pasinler'de toplatılan 2.061 vasıta Sarıkamış'a, Hınıs ve Beyazıt'takiler Kağızman'a, Narman, Tortum ve Yusufeli'ndeki araçlar ise Oltu'ya gönderildi¹⁵.

Türk tarafında bunlar olurken İngiliz komutanlığı, çalışmaları yakından takip etmek amacıyla Kars'a heyet göndermeye karar verdi. 13 Aralık'ta bir İngiliz ve bir Fransız yüzbaşı Bakû'den Gümrü'ye oradan da Kars'a gelerek Yakup Şevki Paşa ile görüştü. Heyet bazı taleplerde bulduktan sonra, sözü zahire konusuna getirerek, ordunun bölgeyi tahliye ederken bütün hububatı beraber götürdüğünü ve başta Ermeniler olmak üzere bütün ahalinin aç olduğunu ileri sürdü¹⁶. Yakup Şevki Paşa bunun tamamen asılsız

¹³ ATASE, İSH, K.5, G.144, B.144-1.

¹⁴ TİH, I, s.231-232.

¹⁵ TİH, I, s.233.

¹⁶ Heyet, İtilaf kuvvetlerinin Kafkasya'da ulaşımını kolaylaştırmak amacıyla 18 Makine, 100 yük, 20 yolcu vagonu ile Gümrü'de bulunan "Şimendüfer İmalathanesi"nin yeniden işletilebilmesi için Kars'a götürülen malzemelerin iadesini istediler. Osmanlılara ait makinelerin tamir edilmesi şartıyla bu istekler kabul edildi. ATASE, İSH, K.76, G.91, B.91-1.

olduğunu, ordu tarafından nakledilen miktarın az olduğunu, buna karşın bol miktarda zahirenin bölgede bırakıldığını beyan ederek, istenirse bunu resmi belgelerle de ispat edebileceklerini söyledi. Bu cevaptan ikna olmayan İtilaf subayları Ermenilere hububat verilmesinde ısrar ettiler. Yakup Şevki Paşa ise muhtelif tarihlerde Ermenileri açlıktan kurtarmak için 450.000 kilo hububat yardımı yaptıklarını hatırlattıktan sonra Ekim ayında elde edilen hububatın ancak Şubat'a kadar yeteceğini, dolayısıyla ellerinde fazla zahire olmadığını beyan etti. Fakat bütün imkânları zorlayarak 200.000 kilo yardım daha yapacaklarına söz verdi¹⁷.

Yakup Şevki Paşa heyet ile yaptığı görüşmenin ardından Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta milyonlarca kiloyu bulan erzakı sınır gerisine almaya çalıştığını ve gecikmenin bundan kaynaklandığını beyan ederek İngilizlerle yürütülecek görüşmelerde zaman kazanılmasının önemine işaret etti¹⁸.

Harbiye Nezareti, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bilgilendirilmesi kapsamında Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda aşağıdaki hususların bildirilmesini önemle rica etti:

1. Dört seneden beri Vilâyât-ı Şarkiye'de yeterli derecede hasat elde edilememiştir.
2. Sınır gerisine çekilecek asker, kendi iaşesini yanında götürmez ise açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.
3. İddiaların aksine 9. Ordu elindeki erzak ve diğer malzemeyi tamamen kendi imkânlarıyla sağlamıştır.

Harbiye Nezareti, ordunun kendine gerekli olan erzakın nakline izin verilmesi durumunda ambarlardaki erzakın 1/3'nü İngilizlere bırakmayı teklif etti¹⁹.

Teklif gayet kurnazca yapılmıştı. Çünkü tahliye süresi ne kadar uzatılırsa uzatılsın eldeki vasıtalarla 100 milyon kilo erzakı taşımaya imkan yoktu. Dolayısıyla mecburen bırakılacak olan erzak pazarlık payı ya da deyim yerindeyse "yem" yapılarak nâkile engel olunmamasına çalışılıyordu.

İtilaf Karadeniz Orduları Komutanı General Milne, Yakup Şevki Paşa'nın asker yerine erzak taşımaya öncelik vererek tahliyeyi kasten geciktirdiğini düşünüyordu. Bu nedenle 27. İngiliz Tümen Komutanı

¹⁷ ATASE, İSH, K.76, G.91, B.91-1,2.

¹⁸ ATASE, İSH, K.7, G.5, B.5-3,4.

¹⁹ ATASE, İSH, K.7, G.28, B.28-1.

General Walker'a gereken önlemleri almasını emretti. General Walker, emir doğrultusunda Kars'a gelerek 7 Ocak 1919'da Kars İstasyonu'nda Yakup Şevki Paşa ile görüştü²⁰.

Toplantıda iki konu üzerinde büyük görüş ayrılığı yaşandı. İlk konu tahliyeyle ilişkin olup; General Walker, Türk birliklerinin 25 Ocak'a kadar tahliyeyle tamamlamasını isterken, Yakup Şevki Paşa, bütün vasıtaları seferber etse dahi tahliyenin ancak Şubat sonunda bitirilebileceği cevabını verdi. İkinci konu erzak meselesiydi. Böylece bu mesele resmi olarak ilk kez gündeme getirilmiş oldu. General Walker, Osmanlı birlikleri için 400.000 kilo erzakın nakline izin vereceklerini, diğer erzakın depolarda tutulması gerektiğini öne sürdü. General Walker 7/8 Ocak gecesi Tiflis'e dönerken her iki konudaki önerisini kesin kararı olarak bir notayla Yakup Şevki Paşa'ya bildirdi²¹.

General'in önerdiği miktar ordunun ancak 1 aylık ihtiyacını karşılamaktaydı. Yakup Şevki Paşa itirazlarının karşılık bulamaması üzerine 8 Ocak'ta Harbiye'ye gönderdiği yazıda; İngilizlerin önerdiği 400.000 kilo erzakın 3.000 kişiye yeteceğini, halbuki kendisinin 11.000 askerin iâşesinden sorumlu olduğunu beyan ederek, hesaplamaya hayvanlara verilecek hububatın dahil edilmediğini, dolayısıyla hesaplamanın bu hususlar dikkate alınarak yeniden yapılmasını talep etti. Telgrafın devamında Ardahan ve Kars ambarlarında 100 milyon kilo erzakın bulunduğunu ve bunun en az üçte birini sınır gerisine nakletmeleri gerektiğini belirten Yakup Şevki Paşa 4-5 gün sonra İngiliz ve Ermeni memurların Kars'a geleceklerini ve o andan itibaren erzak nakline imkân kalmayacağını hatırlattı. Son olarak bu memurlarla meselenin halledilmesinin imkânsız olduğuna dikkat çekerek, meselenin İstanbul'da halledilerek en geç 2-3 gün içinde taraflara talimat gönderilmesini istedi²².

Sorunun Yakup Şevki Paşa'nın istediği şekilde halledilememesi durumunda devletin ve ordunun büyük sıkıntılar çekeceği açıktı. Bu noktadan hareket eden Harbiye Nezareti, 8 Ocak'ta General Wilson nezdinde girişimde bulunarak General Walker'in verdiği notanın mütarekeye aykırı olduğunu, Türk ordusunun bütün imkânlarını kullanarak bölgeyi tahliyeyle çalıştığını, İngiliz hükümetinin erzağa ihtiyacı olmadığı halde 9. Ordu'nun sevkiyatına engel olmasına bir anlam veremediğini ifade etti. Harbiye Nezareti, kendilerine kolaylık sağlanmasını ve bu yönde ilgili

²⁰ ATASE, İSH, K.7, G.25, B.25-4.

²¹ ATASE, İSH, K.7, G.29, B.29-1; TİH, I, s.237-238.

²² ATASE, İSH, K.7, G.25, B.25-5.

İngiliz komutanına emir verilmesini talep ettikten sonra engel çıkarılmaması durumunda ambarlardaki 1/3 erzakı bırakmaya hazır olduklarını belirtti²³.

Harbiye Nezareti bu girişimle yetinmeyerek İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde de girişimde bulundu. Bu girişimlerden olumlu bir sonuç çıkmayacağı Harbiye Nezareti'nin 13 Ocak'ta 9.Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgraftan belli oldu. Yazıda tahliye ve erzak nakli hususlarında girişimlerde bulunulduğu belirtilerek "*kendi kumandanlarının izbarıyla karar tebdilinde beis görmeyen İtilaf mümessillerinin ne cevap verecekleri henüz meçhuldür*" denilmekteydi. Bu durumda yegâne yol mevcut vasıtalarla sınırın beri tarafına mümkün olduğu kadar fazla erzakı nakletmekti²⁴.

Yakup Şevki Paşa'nın 8 Ocak'ta dikkat çektiği tehlike beş gün sonra gerçekleşti. 13 Ocak'ta İngiliz Askeri Valisi'nin başkanlığında İngiliz ve Ermenilerden oluşan heyet Kars'a geldi. İngiliz valisi muhtemelen General Walker'in emriyle bütün ambarlara el koyduğunu beyan ederek 400.000 kilonun dışında erzak nakline izin verilmeyeceğini belirtti. Heyete refakat eden İngiliz Genel Karargâhı Kurmay Başkanı General Beach, Sarıkamış'taki depoları inceledikten sonra Kars'a dönüşünde 12. Piyade Tümen komutanıyla görüşerek önerdikleri rakamda ısrarını sürdürdü. Tümen komutanı, General Walker'in hesaplamada yanlışlık yaptığını ileri sürerek, Sarıkamış'taki zahirenin sevki karşılığında Çıldır Gölü'nün güney sahilinde bulunan Zurzuna köyünde bulunan ve nakil imkânı bulunmayan 2 milyon kiloluk ambarın teslim edilmesini önerdi. General teklife sıcak bakmasına rağmen, Sarıkamış'taki ambarlara ilişkin herhangi bir vaatte bulunmadı²⁵. Üstelik buradaki önlemleri iyice artırdı. Sarıkamış'taki İngiliz birliğine 400.000 kilo erzakın dışında her türlü nakliyatın engellenmesi emri verildi²⁶. Ulaşım imkânları göz önüne alındığında Sarıkamış, bölgenin Doğu vilayetlerine açılan kapısı durumundaydı ve İngilizler burayı tutarak erzak naklini tamamen kontrolleri altına alıyorlardı.

İngiliz makamlarından olumsuz cevaplar almasına karşın bu yöndeki çabalardan vazgeçmeyen Harbiye Nezareti, 18 Ocak'ta yeni bir girişimde bulundu. Nezaretin yeni teklifi hayvanlara yedirilecek hububat da dahil olmak üzere 21 milyon 700 bin kilo erzakın nakline izin verilmesiydi²⁷. Görünen o ki, Türk tarafı 60-66 milyon kilo erzakı nakletmek isterken, en son 21.700.000 kiloya razı olacaktı. Önceleri İngilizlere erzakın 1/3'ünü bırakmayı teklif ederken şimdi aynı miktarın kendilerine bırakılmasını

²³ ATASE, İSH, K.7, G.25, B.25-1,2,3.

²⁴ ATASE, İSH, K.7, G.31, B.31-2.

²⁵ ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-4.

²⁶ ATASE, İSH, K.392, G.113, B.113-2.

²⁷ ATASE, İSH, K.10, G.5, B.5-2,3.

istiyordu. Harbiye Nezareti girişimi hakkında 9. Ordu Komutanlığı'na bilgi verirken bunun da öncekiler gibi kabul edilmeyeceğini “*buradaki Mümessiller kendi kumandanlarının tavsiyelerini dikkate alıyorlar*” cümlesiyle ortaya koymaktaydı²⁸.

Kars'taki birliklere oranla Ardahan'da bulunan 3. Kafkas Tümeni erzak nakli ve tahliye hususunda daha rahattı. Tümen nakil vasıtaları nispetinde Ardahan'daki erzakı taşıyarak 25 Ocak'ta Oltu kazasına dâhil oldu. Kars'ta konuşlanmış olan 12. Piyade Tümeni'nin son kadrosu 25 Ocak'ta Sarıkamış'a ulaştı²⁹.

Osmanlı makamlarının girişimlerinden olumlu bir sonuç çıkmamasına karşın İngilizlerin müdahalesine fırsat verilmeden Ocak sonuna kadar toplam 4.000 ton tahıl ve 1.000 ton erzak hudut gerisine çekilebildi³⁰. Fakat nakledilen malzemelerin yetersizliği son teklifin yaklaşık dörtte birine denk gelmesinden anlaşılmaktadır.

Şubat ayına girildiğinde havaların kötüleşmesi ve şiddetli kar yağışı sevkıyatı durdurmak zorunda bıraktı. Bu tarihten itibaren sevkıyata son verilerek bölgedeki erzak mecburen İngilizlere terk edildi. Burada ilginç olan depoların İngiliz makamları tarafından resmen teslim alınmamasıydı. 13 Ocak'ta Kars'taki idareyi ele alan İngiliz Askeri Valiliği, emrindeki 200 kişilik kuvvete rağmen depoların korunmasını üzerine almayarak buraları korumasız bıraktı. Bu durum depoları her türlü saldırı ve yağmaya açık hale getirmiş oluyordu³¹.

9. Ordu Komutanlığı, depoların yağmalanmaması için bir kısım kuvvetleri bu işe memur etti. Bu nedenle tahliye tamamen sonlandırılmış olmuyordu. Yakup Şevki Paşa bu durumun devletin aleyhine kullanılma ihtimalini ortadan kaldırmak için 12. Tümen Komutanı Ali Rıfat Bey aracılığı ile İngiliz Askeri Valiliği'ne gönderdiği yazıda; yaşanan gecikmenin İngilizlere ait olduğunu vurguladı. Valilikçe 19 Ocak'ta verilen cevapta; sorumluluk kabul edilerek, takviye birliği gelinceye kadar Kızılcakçak'taki taburun yerinde kalması istendi³². Yakup Şevki Paşa, 21 Ocak'ta İngilizlerin depoları kontrol altına almamasını Harbiye Nezareti'ne şikâyet ederek depolarda devlete ait malzemelerin yanı sıra önemli miktarda Rus malzemeleri ile erzak bulunduğunu belirttikten sonra, bunların resmen teslim alınması hususunda girişimde bulunulmasını istedi³³. Bu arada İngiliz

²⁸ ATASE, İSH, K.10, G.5, B.5-1.

²⁹ ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-5.

³⁰ 3 ncü Ordu Harekâtı, II, s.637.

³¹ ATASE, İSH, K.10, G.14, B.14-2.

³² ATASE, İSH, K.392, G.113, B.113-2.

³³ ATASE, İSH, K.10, G.14, B.14-2.

Valisi, beklenen birliğin gelmemesi üzerine Kars ve Sarıkamış'taki depoların korunması amacıyla 12. Tümen'e bağlı 34 ve 36. Alayların bölgede bırakılmasını talep etti. Komutanlık teklifi yerinde bularak birlikleri depoların korunmasına memur etti³⁴. Fakat aynı önlem Çıldır, Başgedikler ve Kağızman'daki depolar için alınmadı. İngilizlerin buralardaki depoları kontrol altına alması beklenirken tam tersi olmuş Rus silah, cephane ve diğer malzemeler hiçbir kayıda tabi tutulmadan gelişi güzel kullanılmaya başlandı. Komutanlığın bunu engellemeye yönelik girişimleri bir sonuç vermedi.

Harbiye Nezareti'nin 13 Şubat'ta 9. Ordu'ya gönderdiği telgraf, hükümetin Elviye-i Selâse'deki erzak ve muhtelif malzemeleri İngilizlere teslim etme kararı olarak fiili durumu kabullendiğini ortaya koydu. Bundan başka Nezaret, siyasi ve askeri durumu dikkate alarak İngilizlerle anlaşma yolunun takip edilmesinin daha doğru olacağı tavsiyesinde bulundu³⁵.

II- Rus Askeri ve Tıbbi Malzemelerin İadesine Yönelik Talepler

20. Madde'nin anlamının genişletilmesine bağlı olarak ikili ilişkilerde soruna dönüşen bir başka konu da Ruslardan kalan askeri ve tıbbi malzeme idi.

İtilaf kuvvetleri komutanı General Wilson, 3 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği notada Doğu vilayetlerinin muhtelif yerlerinde külliyatlı miktardaki Rus menşeli askeri ve tıbbi malzemeyi 20. Madde kapsamında ele alarak teslimini içeren isteklerde bulundu:

- 1- Osmanlı ve Alman orduları tarafından Ruslardan ganimet olarak alınan bütün silahlar en kısa sürede İtilaf memurlarını teslim edilmelidir.
- 2- Bu tür silahların Osmanlı birliklerinde kullanılması kabul edilemez.
- 3- Rus silah ve cephanelerinin nerelerde ve ne miktarda toplandığı hakkında en kısa zamanda bilgi verilmelidir³⁶.

Notadan anlaşılacağı üzere General Wilson, görünüşte ganimet silahlarını isterken esasında bütün Rus yapımı silahların teslimini tartışmaya açacak adımı atmış oluyordu.

Rus ordusu, Bolşevik İhtilali sonrası doğu vilayetlerinde Elviye-i Selâse'de ve Kafkasya'da külliyatlı miktarda silah ve cephaneyi terk etti. Bunların büyük kısmı Doğu Harekâtı sırasında Türk ordusunun eline geçti. Rus silahlarının bir kısmı harekât esnasında kullanılırken diğer kısmı 3. Ordu Komutanlığı tarafından toplatılarak Elviye-i Selâse, Trabzon ve Erzurum'daki depolara kondu.

³⁴ ATASE, İSH, K.110, G.56, B.56-2.

³⁵ ATASE, İSH, K.10, G.68, B.68-1.

³⁶ ATASE, İSH, K.235, G.181, B.181-1.

Türk ordusunda kullanılan Rus yapımı silah ve cephane bununla sınırlı değildi. Savaş esnasında Alman hükümetinden satın alınan Rus yapımı silahlar da orduda kullanılıyordu. İngilizlerin satın alınan bu silahlar için Almanya'ya başvurmak yerine Osmanlı hükümetine nota vermeleri iyi niyetle açıklanamazdı. Ayrıca birliklerdeki silahların hangilerinin ganimet hangilerinin satın alındığının tam tespiti yapılamayacağına göre İngilizler bu gerçeği göz ardı ederek diledikleri an diledikleri miktarda silahı “ganimet” sınıfına sokarak Türk ordusunun ateş gücünü istedikleri gibi zayıflatabilirlerdi.

İngilizlerin devleti büyük sıkıntıya sokacak bu isteğine karşılık Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı, silahların temin edilme şekillerini dikkate alınarak bir tasnife tâbi tutulmasını ve tasnifin bitirilmesinden sonra iadeye yönelik işlemlerin başlatılması taraftarıydı. Burada amaç 20. Madde kapsamında İtilaf devletlerine teslim edilecek silah ve mühimmatın miktarını tespit etmek ve olası emrivakilerin önüne geçmekti.

Harbiye Nezareti birinci grup olarak telakki ettiği Almanya'dan alınan silahların kendi malı olduğunu belirterek Wilson'un notası gereği teslim edilmelerinin mümkün olamayacağını savunuyordu³⁷. Buna karşın ikinci grupta yer alan ganimet silahları ve diğer malzemelerin İtilaf makamlarına teslim edilmesinde bir mahzur görmemekte ve iadelerinde her türlü kolaylığı sağlamayı vaat ediyordu³⁸. Bunun için Meclis-i Vükela'da gerekli karar çıkartılmış idi³⁹.

Yakup Şevki Paşa, Elviye-i Selâse'nin tahliyesi sırasında Rus malzemeleriyle dolu depoların Türk ordusu çekilmeden önce İngilizler tarafından kontrol altına alınması için hem İngilizler hem de Harbiye Nezareti nezdinde girişimde bulundu. Bu açıdan bakıldığında Türk tarafında herhangi bir sıkıntı ve isteksizlik söz konusu değildi. Fakat İngilizler asker sayısının yetersizliğini gerekçe göstererek depoları teslim almaya yanaşmadılar⁴⁰.

Yakup Şevki Paşa'nın talebi 13 Ocak'ta Kars'a gelen General Beach'e 12. Piyade Tümen Komutanı tarafından bir kez daha ifade edildi. Tümen Komutanı Ali Rıfat Bey görüşme esnasında Rus askeri malzemelerin miktarı ve buldukları yerler hakkında bilgi verdikten sonra İngiliz takviye kuvvetleri gelince bunları derhal teslim hazır olduklarını beyan etti. General, tıbbi malzemelerin akıbetini sorunca, Ali Rıfat Bey bunların bir

³⁷ ATASE, İSH, K.8, G.52, B.52-3.

³⁸ ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-5.

³⁹ BOA, BEO, 341160.

⁴⁰ ATASE, İSH, K.10, G.14, B.14-12.

kısımının kullanıldığı, geri kalanların Kars ve Sarıkamış'ta olduğu cevabını verdi.⁴¹.

Türk tarafının iyi niyetli çabaları İngilizler tarafından kabul görmedi. Harbiye Nezareti'nin tasnife yönelik isteğini dikkate almak bir yana Batum'un tahliyesi sırasında bütün depolara el koymaları Türk tarafının talebinin kabul görmediği ve görmeyeceğini gösteriyordu⁴². Bundan başka Bakü'de parası ödenerek satın alınan 100 kadar otomobile el konulması ve kadro fazlası silahlar teslim edilmediği takdirde birliklerin Anadolu'ya sevk ettirmeyeceğine dair tehditler savrulması İngilizlerin gerçek niyetlerini ortaya koyuyordu⁴³.

Harbiye Nezareti 29 Kasım'da yayınladığı emirde bütün Rus yapımı silahların miktarının ve nerelerde toplatıldığının tespit edilmesini istedi. Bu çalışma her ne kadar İngiliz notasında yer alan üçüncü maddeye cevap teşkil etse de esas amaç farklı cins ve markalardaki silahların sayısını tespit ederek orduda tek tip uygulaması başlatmaktı. Bu uygulama doğal olarak 9. Ordu'da Rus yapımı silahların kullanımının yaygınlaştırılmasıyla sonuçlanacaktı⁴⁴. Harbiye Nezareti 5 Ocak'ta Genelkurmay Başkanlığı'na ikinci bir yazı göndererek Rus silahlarının büyük merkezlerde toplatılması işinin 15 Ocak'a kadar tamamlanmasını istedi⁴⁵.

Rus malzemelerinin sayım ve tasnifi sürerken Rus silahlarının teslimine yönelik ilk fiili adım 12 Şubat'ta atıldı. Bu tarihte Trabzon'a gelen üç İngiliz subayı Kavak Meydanı'nda bulunan 3.000 kadar top mermisi ile çok sayıdaki otomobil lastiğinin ertesi gün hareket edecek olan İngiliz gemisine yüklenmesini istediler⁴⁶. Yakup Şevki Paşa sayım ve tasnif çalışmaları bitmeden malzeme verilmesinin yeni talepleri gündeme getireceğini öngörerek talebi yerine getirmek istemedi. Derhal durumu Harbiye Nezareti'ne bildirdi. Nazır Ömer Yaver Paşa ülkenin zor bir dönemden geçtiğini gerekçe göstererek lastikler hususunda anlaşmazlığa meydan verilmemesini bildirdi. Yakup Şevki Paşa istemeden de olsa emri yerine

⁴¹ ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-3.

⁴² ATASE, İSH, K.122, G.29, B.29-18.

⁴³ ATASE, İSH, K.7, G.26, B.26-3.

⁴⁴ ATASE, İSH, K.62, G.103, B.103-1.

⁴⁵ Silahların büyük merkezlerde toplatılması miktarı öğrenme dışında başka faydaları da vardı:

1. Büyük merkezlerde toplatılması sayesinde nakilde rahatlık sağlanacaktı.
2. Ermeni, Rum ve diğer çetelerin eline geçmesi önlenecekti.
3. Asayişin bozulmasına sebep olacak olaylar doğmadan engellenecekti.

4. Bu arada mütarekenin asli bir maddesi olmamasına rağmen bu uygulama ile hükümetin samimiyeti gösterilmiş olacaktı. ATASE, İSH, K.38, G.3, B.3-3; ATASE, İSH, K.64, G.53, B.53-1.

⁴⁶ ATASE, İSH, K.122, G.29, B.29-3.

getirken nezarete gönderdiği telgrafta; İngilizlerin her teklifini düşünmeden yerine getirmenin devleti korumak bir yana onun geleceğini tehlikeye atmak olduğunu ifade etmekten çekinmedi⁴⁷. Ona göre, bu tür istekler hemen yerine getirilir ise bunu yenileri izleyecek ve böylece eldeki bütün silahların teslimi gibi tehlikeli süreci başlatmış olacaktır. Yakup Şevki Paşa şöyle diyordu: “*esas mesele istenen bir şeyi verip vermemek değildir. Önemli olan nokta her istek ve teklifi düşünmeden yapmaktır. Her teklife itaat edilecekse bu usulün hem sonu ve hem de faydası yoktur... Bu usulle İngilizlerin bize dost olacağını ve bize merhamet edeceklerini hiçbir zaman kabul ve ümit edemem. Milleti, hükümeti mümkün merteye az zararlarla kurtarmak için her türlü müsaadeyi yapmakla beraber, daima bir varlık göstermek zaruridir...*”⁴⁸.

Rus silahlarının sayım ve sınıflandırılması Karabekir Paşa’nın Trabzon’a ayak bastığı tarihte (19 Nisan 1919) henüz tamamlanmamıştı. Paşa, silahların İtilaf Devletleri’ne teslimine karşı olduğundan Trabzon’a ulaştığında işe yarar askeri malzemeyi tespit ettirerek iç bölgelere nakledilmesine gayret etti⁴⁹.

Kadro fazlası silah ve mühimmatı İstanbul’a sevk etmek üzere Yarbay Rawlinson başkanlığındaki İngiliz heyetinin Erzurum’a gelmesiyle Rus malzemelerinin iadesinde sıcak günler yaşanmaya başladı. Yarbay Rawlinson 1 Mayıs’ta 15. Kolordu Komutanlığı’na gönderdiği mektupta; bölgede bulunan bütün Rus topları ile 7,6 mm çapa kadar olan tüfeklerin ve makineli tüfeklerin sağlam olarak İtilaf makamlarına teslim edilmesini istedi. Ayrıca bunların halen nerelerde bulunduğunu gösteren bir cetvelin hazırlanmasını talep etti⁵⁰. Bu cetvel doğrultusunda silah ve malzemenin bir kısmı Trabzon’a diğer kısmı ise demiryoluyla Sarıkamış üzerinden Batum’a sevk edilecekti⁵¹.

15. Kolordu Komutanı Vekili Miralay Rüştü Bey aynı gün verdiği cevapta bu hususta astlarına gereken emirleri verdiğini ve temin edilecek bilgilerin kendisine en kısa sürede ulaştıracağını bildirdi⁵².

General Wilson’un 3 Aralık tarihli notası ile Yarbay Rawlinson’un mektubunun içerik itibarıyla aynı olması üstelik Rawlinson’un teknik ayrıntılara inmesi ve taleplerinde ısrarcı olmaları geçen beş aya rağmen

⁴⁷ TİH, I, s.242-243.

⁴⁸ TİH, I, s.242-243.

⁴⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 57.

⁵⁰ ATASE, *İSH*, K.90, G.67, B.67-1.

⁵¹ Rawlinson, *Adventures In The Near East*, s.188.

⁵² ATASE, *İSH*, K.49, G.13, B.13-2.

Harbiye Nezareti'nin görüş ve düşüncelerinin dikkate alınmadığını göstermektedir.

İngiliz Kontrol Heyeti'nin kadro fazlası silahların yanı sıra Rus askeri malzemelerinin Batum'a sevkini gündeme getirmesi Karabekir Paşa'yı yeni önlemler almaya itti. İngiliz temsilcisine verilen cetvelde Trabzon ambarındaki cephane 1.000 sandık eksik gösterilerek gizlice Gümüşhane ve Cevizli'ye nakledildi⁵³.

İngilizlerin amacı mevsim şartlarının düzelmesi ve demiryolunun tamir edilmesine bağlı olarak Rus silah ve malzemelerinin kolordunun teslim edeceği kadro fazlası silahlarla birlikte sevkini planlıyorlardı. Fakat altı aydır devam eden yazışmalara rağmen ambarlarda ne kadar silah ve cephane olduğunu tam olarak öğrenememişlerdi. Kolordu yetkilileri cetvellerde Rus silah ve malzemelerini mümkün mertebe az gösterdikleri gibi Trabzon'a sevki istenen civar depolardaki malzemeleri çeşitli gerekçelerle iç bölgelere nakletmekteydiler. İngiliz Genelkarargâhı yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü çalışmaları yerinde görmek amacıyla bölgeye yeni bir heyet göndermeye karar verdi. 13 Mayıs'ta Trabzon'daki İngiliz askeri temsilcisi Yüzbaşı Crawford'un iştirak etmesi şartıyla bir Rus Albayı ile iki Yüzbaşı Trabzon'a gönderildi. Komutanlığın yaptığı tahkikat sonucunda albayın Denikin ordusunda görev yaptığı tespit edildi. Böylece İngilizlerin Rus silahlarına yönelik ilgisinin Bolşeviklere karşı destekledikleri Denikin ordusunun silah ve mühimmat ihtiyacını karşılamaktan kaynaklandığı ortaya çıkmış oldu. İngilizler bu şekilde bir taşla iki kuş vurmaya hedefliyorlardı. Bir yandan 9. Ordu/15. Kolordu'nun ateş gücü zayıflatılacak, diğer yandan hiçbir mali külfete girmeden Denikin ordusunun kuvvetlendirilmesi temin edilecekti. Başka bir ifadeyle Denikin kuvvetlerinin her türlü ihtiyacı Osmanlı Devleti'nin ve Türk milletinin sırtından karşılanmaya çalışılıyordu.

Rus heyeti Trabzon'a ulaşır ulaşmaz derhal Mevki Komutanlığı'na başvurarak Harşid Deresi'nin doğusunda kalan Rus askeri ve tıbbi malzemelerinin miktarını en ince ayrıntısına kadar tespit etmekle görevlendirildiklerini bildirdi ve incelemelere başlamadan önce kendilerine ayrıntılı bir cetvelin verilmesini istedi. Heyet incelemelerinin ardından İngiliz Karargâhı'ndan alacağı emre göre sevki tanzim ve idare edecekti.

Yüzbaşı Crawford görüşme esnasında istedikleri malzemeler verilmez ise ikinci Ali Rıfat olayının yaşanmasının kaçınılmaz olacağı uyarında bulunarak Mevki Komutanı Yarbay Abdi Bey'i tehdit etmiştir. İkinci çarpıcı husus ise Crawford'un Rus malzemelerini Denikin kuvvetlerinin

⁵³ ATASE, İSH, K.394, G.95, B.95-1.

ihtiyaçlarını karşılamak için istediklerini saklamamasıydı. Bu durum mütarekeye tamamen aykırıydı. Çünkü kalıcı barış antlaşması yapılmadan ve nasıl değerlendirileceği belli olmadan silahların üçüncü bir devlete ya da kuvvete teslimi devletlerarası hukukla bağdaşmıyordu.

Heyet üyeleri cetvel hazırlanana kadar Rize'de incelemeler yapmak üzere aynı gün Trabzon'dan ayrıldı⁵⁴. 15 Mayıs'ta Batum'dan biri doktor ve diğeri topçu subayı olmak üzere toplam dokuz kişilik bir grup Trabzon'a geldi. Rize'deki incelemelerini tamamlayan Rus heyeti yeni katılanlarla beraber 17 Mayıs'tan itibaren Soğuksu'dan başlayarak bütün depo ve ambarları gezmeye başladı⁵⁵.

Karabekir Paşa 21 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği uzun telgrafında heyetin çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra 9. Ordu tarafından satın alınan malzemelere "Rus malı" yaftası yapıştırarak el koyulmak istendiğini, bunun hem haksızlık olduğunu, hem de bölge ahalisini sefaletle düşüreceğini dikkat çekti. Karabekir Paşa, heyetin Trabzon'un ardından Erzurum'a gelerek aynı tezgâhı burada da sahneleyeceği uyarısında bulundu. Gerek satın alınan, gerekse ganimet olarak toplanan tıbbi malzemenin harekât sırasında ve sonrasında kullanıldığını, inşaat malzemelerinin ise memleketin imarı için sarf edildiğini söyledi. Paşa, memleketin bu hale gelmesine Rusların ve Ermenilerin neden olduğunu hatırlatarak malzemelerin iade ve sevk edilmemesi için nezaretten gerekli girişimlerde bulunmasını istedi. Karabekir Paşa'nın telgrafı aynen şöyledir: *"Bir miralay, iki yüzbaşından ibaret olan Rus heyet-i tedkikiyesi Trabzon'da ciheti askeriye ve mülkiyeye aid baraka ve ambarların kaffesini gezmekte ve tedkikte devam eylemekte ve her türlü malzemeye ve bizce malum ve meçhul olan esliha vesaireye dair hesap sormaktadır. Bu heyete refakat eden İngiliz zabıt Krayford mezkûr ambarlarda mevcut olan malzemenin hiçbir kısmının bir tarafa verilmemesini ve gönderilmemesini Trabzon Mevki komutanlığına tezkeren bildirmiş, ikinci bir Ali Rıfat Bey meselesini ihdas edeceğini söylemiştir. Trabzon'da mevcut olan malzemedan ilk seferde telgraf ve inşaat malzemesini sevk ve kabil-i tamir olan iki otomobili mikdar-ı kâfi ile talep edeceklerini de söylemişlerdir. Bu hususta bir emir kılınmadığı İngiliz yüzbaşısına söylenmiş ise de kendilerinin Dersaadet'e yazdığı cevap verilmiştir. Trabzon erzak ambarlarındaki malzemeyi ve kısm-ı azami evvelce Avusturya'dan ve bir kısmını da mevki-i muhtelif de ileri harekât da Rus zabıtlerinden hatta akçe ile mübayaa edilmiş olan şekerlerin de Ruslara aid olduğu heyet-i mezkûre tarafından iddia edilmiş, bu sırada hiçbir tarafa sarf edilmeyerek ambarda kalmasına karar veren İngiliz yüzbaşısı Rus gönüllü ordusunun ihtiyacatını alacaklarını ve bilhassa mermiyat hususunda*

⁵⁴ ATASE, İSH, K.206, G.10, B.10-1.

⁵⁵ ATASE, İSH, K.50, G.120, B.120-1.

müşkilatda oldukları ve İngiliz mermilerinin Rus toplarına uymadığını söylemiş ise de Trabzon Mevki kumandanı kaymakam Abdi Bey'in ihtisasatına nazaran Rus heyet-i tahkikiyesi Rus ordusu metrukatını en ufak teferruatına kadar alacaklardır. Bu hal Trabzon'daki asker ve ahali üzerinde pek fena tesirler yapmıştır. Rus miralayının aynı vazifelerinde bilahare Erzurum'a geleceği anlaşılmıştır. Rus metrukatından olan esliha ve cephanelerin kaydı ve iadesinin talebini tamamen istinad edeceği açıktır. Fakat evvelce kendi memleketimizde ve muhtelif nukudda terk edilmiş olduğu binlerce malzeme ve mevad-ı iaşeye olan istirdad ihtiyacı da nazar-ı dikkate alınmak maksadıyla gerek Trabzon ve gerek diğer ambarlarında mevcut olan şeker ve bunun gibi mevad-ı iaşe ve malzeme 9. Ordunun mütarekeden evvelki mevcudu nazar-ı dikkate alınrsa iştihsar edilecek miktardadır. Binaenaleyh kısmen mahallinde mübayaa ve kısmen de geriden celb suretiyle tedarik ve muhafaza edilmiş olan şeker ve bu gibi mevad ile diğer malzeme meyanında bir miktarda Rus metrukatından bulunmuş bunların hepsine vaziyed edilmesi ve sarf-ı istimalini men ettirecek esbabdan olamayacağı bedihidir. Rus ve bilhassa Ermeniler tarafından vas'î mikyasa tahrib edilen memleketimizin mazide asalil hat-ı hazıranın mukayese edilmesi ve ihtiyacatının nazar-ı dikkate alınarak cüz'î miktarındaki malzeme-i inşaiye ile bu ambarlarda refi'î olan bir miktar şeker ve bu gibi mevad-ı iaşenin de vaziyed edilerek yeis ve tevmidiyeye sevk edilmemesi esbabının istikmalini istirham eylerim”⁵⁶.

Harbiye Nezareti, Rus heyetinin amacını aşarak iaşe maddelerine el koymak istemesine karşı çıkararak Karabekir Paşa'nın isteği doğrultusunda Hariciye Nezareti'nden bunun engellenmesini istedi. Hariciye Nezareti ise bölge ahalisinin her alanda sıkıntı çektiği bir dönemde erzaka ilişmemesi için İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde girişimde bulundu. Bu hususta komiserlikten güvence istedi. Komiserlik ise heyetin “vaktiyle Ruslardan alınan levazım-ı inşaiyeyi istirdad” etmekle görevlendirildiğini bildirdi⁵⁷. Bu cevap heyetin keyfi bir uygulama içerisinde olduğunu gösteriyordu. Fakat heyetin Komiserlikten ya da Genel Karargâh'tan gizli bir emir almadan tehditkâr bir üslupla iaşe malzemelerini isteyebileceğini düşünmek yanlış olur. Sonuçta heyetin yapmaya çalıştığı şey halkı ve kolorduyu ilerleyen günlerde sıkıntıya sokabilecekti.

Harbiye Nazırı, Hariciye Nezareti'nin girişimini kuvvetlendirmek için 24 Mayıs'ta General Milne'ye gönderdiği yazıda Yüzbaşı Crawford'un taleplerinin yerine getirilir ise kolordunun ciddi sorunlar yaşayacağını öne

⁵⁶ ATASE, İSH, K.206, G.14, B.14-1,2; ATASE, İSH, K.50, G.125, B.125-6,7.

⁵⁷ Hariciyeden, Harbiye'ye 18 Haziran 1919 tarihli yazı (ATASE, İSH, K.50, G.125, B.125-1).

sürdü. Ayrıca Rus mallarının tespiti adı altında herhangi bir ayırım gözetilmeden bütün ambarların aranmasının da yanlış olduğunu vurguladı:

“Trabzon’a gelen Rus heyetine refakat eden İngiliz zabiti Krayford Efendi’nin 15. Kolordu Kumandanı’na teklifat-ı atide bulunduğu istihbar kılınmıştır.

1 .Ambarlarda mevcut malzeme hiçbir tarafa verilmeyecek, gönderilmeyecek ve satılmayacaktır.

2. Telgraf ve inşaat malzemeleri ile verecekleri miktar-ı kafi lastik ile kâbil-i tamir olan iki otomobilin itası.

3. Mevcud şekerin teslimi.

4. Rus gönüllü ordusu ihtiyacınının ambarlardan temin edileceği.

Bu metâlibat karşısında ihtiyacınının maruz kalacağı müşkilatı zatınıza izaha lüzum görmüyorum. Trabzon ambarlarında mevcut şeker, erzak ve malzeme mübâyaa suretiyle ve evvelce tedarik olunmuş ve bir kısmı dahil-i memleketden celb olunmuş idi. Malzeme meyanında Rus metrûkatından ma’dûd olanların mevcudiyetine ihtimal verilebilirse de bunların bütün ambarlara vaz’-ı yed edilmesine bir sebep teşkil edemeyeceği tarafınızca teslim buyrulacağı kanaat hasıl edilmektedir. Binaenaleyh esasen bir iaşe buhranı içinde bulunan kolordu vaziyetinin bu suretle büsbütün müşkil edilmemesine müteallik delalet-i âlilerini rica eylerim”⁵⁸.

Harbiye Nezareti, Hariciye Nezareti’nden alınan 18 Haziran tarihli yazıya dayanarak 21 Haziran’da 15. Kolordu’ya gönderdiği telgrafta; İngiliz Yüksek Komiserliği’nin Vilâyât-ı Şarkiye’deki ambarlardan erzakın alınmayacağı hususunda güvence verdiğini bildirerek, Rus heyetinin önceden Ruslardan alınmış olan “*levazım-ı inşaiyenin*” toplatılması ve sevkiyle görevlendirildiğini bu hususta heyete gereken yardımın sağlanmasını emretti⁵⁹.

Harbiye Nezareti’nin cevabı ulaşmadan Erzurum’da yaşanan bir gelişme Karabekir Paşa’nın hem Osmanlı silahları, hem de Rus silah ve malzemeleri hakkında kesin bir karar almasına neden olacaktı. Trabzon’daki İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Farel, Yüzbaşı Kilekorti ile beraber 12 Haziran’da Erzurum’a geldi. Yüzbaşı Farel, 15. Kolordu Komutanlığı’na verdiği notada; Erzurum’daki Rus silah ve cephanesini Trabzon’a, Osmanlı silah ve

⁵⁸ ATASE, İSH, K.50, G.125, B.125-2,3.

⁵⁹ ATASE, İSH, K.50, G.125, B.125-8.

cephanesini ise Sarıkamış'a sevk etmek üzere emir aldığını ifade ederek hazırlıkların buna göre tanzim edilmesini talep etti⁶⁰. Yarbay Rawlinson 14 Haziran'da Karabekir Paşa'yı ziyaretinde Rusların Kafkaslara hızla indiklerini ve Ermenilerin trenleri yağmalayacaklarından endişe ettiklerini beyan ederek Rus cephanesinin Sarıkamış yerine Trabzon'a sevk edileceğini ifade etti. Ziyaretin ilerleyen saatlerinde cephanenin Denikin ordusuna verileceğini ama kendisinin buna sıcak bakmadığını ağızından kaçırdı⁶¹.

Bu noktada tarihi bir karar alan Karabekir Paşa, Trabzon Mevki Komutanlığı'na Trabzon-Erzurum hattı üzerindeki depolarda tutulan bütün cephanenin derhal Erzurum'a gönderilmesi emretti. Bu konuda bilgi talep eden Yüzbaşı Farel'e silahların "Erzurum üzerinden sevk edileceği" cevabını verdi⁶². Bundan başka Karadeniz sahillerindeki bazı depoların küçük ve cephaneyi korumaya elverişli olmadığını öne sürerek malzemeleri iç bölgelere naklettirdi. Cumaşerif deposundaki 800 sandık cephanenin Gümüşhane'ye nakli buna örnek gösterilebilir⁶³.

Karabekir Paşa'nın geleceğini önceden bildirdiği Rus albayı 29 Haziran'da Erzurum'a geldi. Karabekir Paşa, 30 Haziran'da yapılan toplantıda silahların teslimi konusunda kolorduyu herhangi bir yükümlülüğe sokmaktan özenle kaçınarak Bolşeviklerin Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında yararlı bilgiler aldı. Albayın Bolşevikleri öven, İngiliz politikalarını yeren konuşmalar yapması Rawlinson'un tepkisine neden oldu ve Rus heyeti iki gün sonra Elviye-i Selâse'ye gönderildi. Rus heyetinin gidişinden sonra Karabekir Paşa'yı ziyaret eden Rawlinson "*Keratalar Bolşevik mi nedir? Ben iş görsünler, Denikin ordusuna mühimmat bulsunlar diye getirdim. Onlar başka şeyler hazırlıyor...*"⁶⁴ sözleriyle gerçek niyetini ve başarısızlığını itiraf ediyordu.

Rus albayın, Farel'in aksine görüşmeler sırasında Kars güzergâhını gündeme getirmesi Karabekir Paşa'yı haklı olarak şüphelendirdi. Paşa, 4 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Rus silahlarının sevk edilmemesine gerekçe kabul edilebilecek bir takım gelişmelere yer veriyordu. Paşa'ya göre, Çarlık ordusundan ayrılan pek çok subay ve er

⁶⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 83.

⁶¹ ATASE, *İSH*, K.191, G.83, B.83-1; Karabekir Paşa, Yarbay Rawlinson'un yanı sıra Yüzbaşı Farel'in de silah sevkine dahil olmasını istemediğinden Farel'e tercümanlık eden Nuri adlı kişinin Türk ordusundan kaçtığını iddia ederek teslimini istedi. Ayrıca kolordu bölgesinde habersiz seyahat etmelerini yasakladı. Karabekir Paşa Yarbay Rawlinson ile görüşmesinde konuyu yeniden gündeme getirdi. Yarbay Rawlinson, Yüzbaşı Farel, Yüzbaşı Kilekorki ve Nuri'yi sınır dışına göndererek meseleyi kapattı. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 84.

⁶² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s.99.

⁶³ ATASE, *İSH*, K.393, G.132, B.132-1.

⁶⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s.100.

Ermeni ordusunda görev almıştır. Bunlar Güney Kafkasya ve Elviye-i Selâse'de Türk ve Müslümanların imhası hususunda Ermenilerle ittifak halindedirler. Ayrıca bir kısım Rum, Ermenilerle birlikte hareket etmektedir. Rus subayın iki kesimle yakın ilişkiler kurması Rus heyetin Türk milleti aleyhinde olduğunu göstermek için yeterliydi. Rus cephanesinin Sarıkamış üzerinden sevk edilmek istenmesi Ermenileri silahlandırmaya ve Doğu vilayetlerinin işgaline zemin hazırlamaya yöneliktir⁶⁵.

Karabekir Paşa düşüncelerinde haksız değildi. Çünkü İngilizlerin Ermenistan'ı Anti-Bolşevik blokuna dahil etmeye çalıştığı ve Güney Kafkasya'da Ermenistan lehine toprak düzenlemeleri yapmayı sürdürdüğü dikkate alınır, ister Trabzon, isterse Kars üzerinden olsun Kafkasya'ya gönderilecek Rus silah ve cephanesinden Ermenilerin yararlanmayacağını kimse garanti edemezdi⁶⁶.

Karabekir Paşa'nın, işi ağırdan alarak İngiliz subaylarının girişimlerini sonuçsuz bırakması, İngiliz Genel Karargâhı'nın tepkisine neden oluyordu. İngiliz Karargâhı, Anadolu'dan gelen raporlar ışığında 19 Ağustos 1919'da Harbiye Nezareti'ne bir nota vererek Trabzon'daki Rus malzemelerinin teslimini yeniden gündeme getirdi. Nezaret 27 Ağustos'ta kolorduya gönderdiği telgrafta "*Muhtelifeye adi malzeme-i harbiyenin talep vukuunda itası 14 ve 30 Kanun-u Evvel 334 tarih 917 ve 975 numrolu Meclis-i Vükela mukarreratındandır. Şu takdirde Trabzon'dan talep edilen Rus malzemesinin Trabzon İngiliz mümessiline itası da zaruridir*" emrini verdiği gibi teslim edilen malzemenin cins ve neveleri ile miktarının ayrıca bildirilmesini istedi⁶⁷.

Kolordu Komutanlığı'nın İngilizlerin ısrarlı taleplerinin arkasındaki amacı açıklamasına rağmen nezaretin talebin yerine getirilmesini istemesi ve komutanlığı hükümetin kararına muhalefet etmekle suçlaması eşine az rastlanır bir olaydır. Esasında Damat Ferit Hükümeti'nin dış politikası dikkate alındığında farklı bir yazı beklemek de yanlış olurdu.

İngiliz makamlarının konuyu takibi bununla sınırlı kalmadı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck'in Trabzon'u ziyaretinde konu yeniden gündeme geldi. Amiral Robeck, 20 Eylül 1919'da Samsun'un tahliyesinden sonra⁶⁸, Karadeniz kıyılarında yaşanan gelişmeleri yerinde görmek amacıyla

⁶⁵ ATASE, İSH, K.206, G.98, B.98-1.

⁶⁶ ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-4; ATASE, İSH, K.94, G.30, B.30-1; Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, İstanbul 1954, s.179-180.

⁶⁷ ATASE, İSH, K.194, G.82, B.82-1.

⁶⁸ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, s.181; Karabekir Paşa hatıratında bu tarihi 4 Ekim olarak vermektedir. Samsun'un İngilizlerce tahliyesi üzerine halkın şenlikler yaptığını duyunca sancaktaki subayların da buna iştirak etmelerini sağladı. Heyeti Temsiliye ve 3. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği tebrik telgraflarında tahliyeyi milli başarıların hayırlı başlangıcı olarak gördüğünü ifade etmekteydi. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s.356.

5 Ekim 1919'da "Iron Duke" gemisiyle başladığı gezisinde 7 Ekim'de Samsun'a uğrayarak 8 Ekim'de Trabzon'a ulaştı⁶⁹. Amiral, Vali Galip Bey'e vekâlet eden Defterdar Bey ve azınlık temsilcileriyle görüştüktan sonra, Mevki Komutanı Binbaşı Ali Rıza Bey'i davet etti. Görüşme sırasında İngiliz birliklerinin Karadeniz sahillerini tahliyesinin ardından asayişe daha fazla önem verilmesi gerektiğini hatırlatan Amiral, konuyu Rus malzemelerinin iadesine getirerek Yüzbaşı Crawford'a çıkarılan engellerin savaş halinin devam etmesi nedeniyle mütarekeye aykırı bulunduğunu ifade etti⁷⁰. Ayrıca General Milne'nin çalışmaları yerinde görmek üzere Trabzon'a en kısa zamanda bir heyet göndereceğini haber verdi. Ali Rıza Bey ise "mezkûr metrûkâtın malzeme-i harbiyeye ait olan kısmının tamamen ve bilâ-tehir verildiğini, malzeme-i inşaiyeden ibaret bulunan diğer kısmının da Ruslar tarafından azim tahribata uğratılan aksam-ı memleketimizin tamiratına ve muhtaceynin tehvin-i ihtiyacat ve ıstırabatına mukabil tutulduğunu, icab ederse bütün metrûkatı da itaya ve daha birkaç sağlam evimizi de yıkarak enkazını vermeğe amade olduğumuzu ve efkâr-ı milliyemiz yalnız vatan ve milletin istiklâl ve hâlâsı temine kefil kararlara intizar eylediği"⁷¹ karşılığını verdi. Bu cevaptan etkilenen Amiral sorunun gelecek heyetle halledilmesinin daha doğru olacağını ifade ederek görüşmeyi bitirdi⁷².

Ali Rıza Bey'in "teslim edildi" dediği malzemeler kullanılması mümkün olmayan ve tesliminde bir sakınca görülmeyen silah ve mühimmattan oluşuyordu. Tabii bunların sayısı 15. Kolordu Komutanlığı'nın emri doğrultusunda hazırlanan cetvellerde mümkün mertebe düşük tutulmuştu. İngiliz kontrol subaylarının raporlarda bu noktaya dikkat çekildiğinden İstanbul'daki İngiliz makamları taleplerinde ısrar etmekteydiler.

Harbiye Nezareti, 20 Ekim'de 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği yazıda; İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 18 Eylül'de Sadaret'e verdiği notada Rus heyetinin raporuna dayanarak kolorduyu işe yarar Rus malzemelerini iç kesimlere nakletmek ve saklamakla suçladığını beyan ederek, kolordunun bu tür çirkin suçlamalardan kurtarılması için malzemelerin sevkine bir an önce başlamasını istedi. Harbiye Nezareti General Milne'nin tahkik heyeti göndermek istemesiyle sorunun büyük önem arz etmeye başladığını, heyetin kolordunun ve hükümetin başını ağrıtabileceğine dikkat çekerek, konunun yeniden incelenmesini ve kısmen sarf edildiği anlaşılan inşaat malzemeleri

⁶⁹ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, s.226.

⁷⁰ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I, s.227.

⁷¹ ATASE, *İSH*, K.50, G.133, B.133-4; *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD)*, Sayı:11 (Mart 1955), Belge No (BN):285.

⁷² HTVD, Sayı:11(Mart 1955), BN:285.

hakkında heyetle uzlaşmaya vararak meselenin tamamen kapatılmasını emretti⁷³.

Karabekir Paşa telgrafa iki gün sonra verdiği cevapta, Rus heyetine ve Yüzbaşı Crawford'a engel çıkarmak bir yana gereken bütün kolaylığın gösterildiğini savundu. Rus silahlarının iç kesimlere sevk edildiğine dair suçlamaları reddeden Karabekir Paşa, bir kısım inşaat malzemesinin heyetin onayıyla imar ve belediye hizmetleri için alıkonulduğunu, fakat heyetin şimdi bu konuda şikâyetçi olmasına bir anlam veremediğini belirtti. Tıbbi malzemelerinin büyük kısmının kendilerine ait olduğunu iddia eden Paşa, salgın hastalıklara karşıda önlemlerin yetersizliği ve bölgede yeterli miktarda tıbbî malzemenin bulunmayışı dikkate alındığında bu tür malzemelerin verilmesinin doğru olmayacağını ifade etti. Bütün itirazlarına rağmen meselenin çözüme kavuşturulması için gerekli çabanın sarf edileceği hususunda güvence verdi⁷⁴.

Harbiye Nezareti, 27 Eylül'de Sadaret'e Karabekir Paşa'nın son telgrafı ve taraflar arasında cereyan eden bütün yazışmalar hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra kolordunun inşaat malzemelerini vermekte bir sakınca görmediğini, fakat tıbbi malzemelerin kendilerine ait olduğunu iddia ettiğini belirterek, gelecek heyetin incelemelerinde bunun tespit edileceğini ve bu suretle Rus malzemelerinin iadesi sorununun tamamen sonuçlandırılacağını bildirdi⁷⁵.

Harbiye Nezareti'nin yazısından üç gün sonra Damat Ferit Paşa'nın istifası, ülkedeki dengeler kadar mütarekenin uygulanması noktasında farklı düşünen bir iktidarın yolunu açtı. İktidara selefının aksine mütarekeye sıcak bakmayan bir hükümet; Ali Rıza Paşa hükümeti geldi. Yeni hükümetin mütarekeye yaklaşımı Karabekir Paşa'nın malzemelerin teslimi noktasındaki direnişini kolaylaştırdı. Bunu 24 Ekim'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta müşahede etmek mümkündür.

Karabekir Paşa, yaklaşık bir ay önce sorunu çözüme kavuşturacağına dair verdiği sözü bir kenara bırakarak Rusların savaş sırasında Türk ordusuna ait malzemeleri ele geçirip kullandığını, şimdi kendilerinin Rusların terk ettiği malzemeleri ülkenin imarı için sarf etmelerinin meşru ve adil olduğuna değindi. Malzemelerin Trabzon'da İngilizlere teslimini öngören emirlerin yerine getirmesinin fiilen mümkün olmadığını öne sürdü. Çünkü yalnız Erzurum'da 20.000 arabayla taşınabilecek malzeme vardır. Fakat bunların sevki için ne vasıta ne de para vardır. Malzemelerin

⁷³ ATASE, İSH, K.197, G.69, B.69-1; ATASE, İSH, K.50, G.133, B.133-2,3.

⁷⁴ ATASE, İSH, K.50, G.133, B.133-1.

⁷⁵ ATASE, İSH, K.50, G.134, B.134-1,2,3.

buldukları yerlerde teslimi kolordunun çıkarlarına aykırı olduğundan imha edilmesi daha doğru olacaktır. Silah ve mühimmatın dışında ise kazma, kürek ve emsali şeyler kaldığını belirterek bunların da iadesinin gereksiz olduğunu ifade etti⁷⁶.

Paşa'nın Rus malzemelerinin iadesine baştan beri karşı olduğu göz önüne alınırsa telgrafın işi yokuşa sürmek, direnişe haklı gerekçeler üretmek için kaleme alındığı rahatlıkla söylenebilir. Zira Erzurum'da 20.000 arabalık mühimmat bulunmamaktaydı. Tahrip önerisi ise askeri kaygılardan kaynaklanıyordu. Çünkü silahların bir kısmı mutlak surette Ermenistan ordusunun kuvvetlendirilmesine tahsis edilecekti⁷⁷.

Aralık 1919'da Kızıldordu'nun Denikin kuvvetlerini yenilgiye uğratması Rus malzemelerinin sevki meselesinde dönüm noktası oldu⁷⁸. Zira Denikin'in yenilmesi İngilizlerin varlığı başta olmak üzere Kafkasya'daki siyasi ve askeri dengeleri kökünden değiştirirken sevkiyatın en önemli gerekçesini de ortadan kaldırdı. Bolşeviklerin hızla Güney Kafkasya'ya inişi silahların iadesi meselesini bir anda gündemden düşürerek önemsiz bir konu haline getirdi. Artık ne heyetten, ne de silah tesliminden söz ediliyordu. İngiltere'yi hem Kafkasya'da, hem de Anadolu'da yeni ve büyük sorunlar bekliyordu.

III- Batum'daki Cephanelerin Türkiye'ye Getirilme Girişimleri

9. Ordu, Elviye-i Selâse'nin tahliyesi kapsamında ilk olarak Batum'u boşaltmaya başladı. İngiliz kuvvetleri 27 Aralık'ta şehri işgal ederek Türk birliklerini emrivaki ile karşı karşıya bıraktı. Türk tarafı girişimleri sonuçsuz kalınca külliyatlı miktarda silah, cephane ve diğer malzemeleri bırakarak sınır gerisine çekildi. Bir müfreze Batum'da silah depolarını korumakla görevlendirildi. Fakat ilerleyen günlerde bunun yeterli olmadığı anlaşıldı. Çünkü İngiliz askerleri nöbetçilere rağmen kilitli ve mühürlü depoları açarak çeşitli sayıda ve miktarda eşyayı gasp etti. Bu durum muhtelif zamanlarda 9. Ordu Komutanlığı tarafından protesto edildi⁷⁹.

Türk müfreze komutanı, 6 Temmuz 1919'da İngilizlerin kural tanımaz bir halde miktarı yüz binleri bulan cephaneleri denize döktüğünü ve işe yarar

⁷⁶ ATASE, *İSH*, K.50, G.142, B.142-2,3.

⁷⁷ Ermenistan ordusunun silahlandırılması hususundaki İngiliz çabaları hakkında bkz: Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Ermenistan'ı Silahlandırması", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/32, (Erzurum 2004), s.67-79.

⁷⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 439.

⁷⁹ Batum'da İngilizlere teslim edilen silah ve cephane hakkında bkz; Selçuk Ural, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, İstanbul 2008, s.150-154.

bazı malzemeyi de gasp ettiklerini haber verdi. Bunun üzerine Karabekir Paşa Harbiye Nezareti'ni aynı gün bilgilendirerek müfrezenin görevini yaparken engellenmemesi hususunda İngilizler nezdinde girişimde bulunulmasını istedi: *“Batum’da terk olunan Osmanlı esliha ve cephesi bir mülazım kumandasında bırakılan müfrezemizin muhafazasında ise İngilizler ambarları istedikleri gibi açıp esliha ve cephaneye vesaire almakta oldukları ve bu esliha ve mühimmatın yakında Batum’a gelecek olan Denikin ordusuna tevzi edileceğinin söylenmekte olduğu ve ambara tarafımızdan taalik edilen kilidin İngiliz Yüzbaşısı Kövil tarafından kırıldığı müfreze memuru olan mülazımdan varid olan işardan anlaşılmıştır. İngilizlerin bu hareketini Nezaret-i samilerine arz ve Batum’daki zabıt ve efrad ve ambarımız hakkındaki taahhüdün ifasının temin buyurulmasını istirham eylerim”*⁸⁰.

Harbiye Nezareti, General Milne’ye yaptığı başvuruda; herhangi bir emir verilmeksizin malzemelerin gasp edildiğini ve Osmanlı hükümetine milyonlara mal olan cephanenin denize atılmak suretiyle imha edildiğini belirterek suçluların cezalandırılmasını talep etti. Ayrıca Nezaret bu tür olayların yaşanmaması için mühimmatın Erzurum’a 15. Kolordu Komutanlığı’na iadesini istedi⁸¹.

Batum’daki cephanenin kolorduya devri ordunun silah gücüne ciddi katkı sağlayacaktı. Ama İngilizlerin kolordunun elindeki kadro fazlası silah ve mühimmatı kontrolü altına almak için Yarbay Rawlinson başkanlığında bir kontrol heyetini Erzurum’a gönderdiği bir ortamda Harbiye Nezareti’nin teklifini kabul etmeleri mümkün gözüküyordu. Harbiye Nezareti’nin bunu öngörebileceği göz önüne alındığında teklifin iki konuya mesaj niteliğinde olduğunu görmek gerekir. Birincisi İngiliz Kontrol Heyeti’nin varlığına tepki gösteriliyordu. Yani *“Siz Batum’daki silah ve cephaneyi koruyamıyorsunuz. Erzurum’dan gönderilecek silahlar da aynı akıbete uğrayacaktır. Dolayısıyla bunların sevkinden vazgeçilmelidir”* demek isteniyordu. İkinci nokta doğrudan doğruya Rus askeri ve tıbbi malzemelerine yönelik bir karşı tekliftir.

General Milne 30 Ağustos’ta verdiği cevapta şu noktalara dikkat çekmekteydi: *“Mezkur muhafızlar İngiliz muhafızlarıyla tebdil edilmiş ve topların tathiri keyfiyeti İngilizlerin nezareti altında icra edile gelmiştir. Şehirde ticaretin gündün güne tezayüdü hasebiyle iş bu mühimmatın depo edilmiş bulunduğu rıhtım üzerindeki sundurmanın makasad-ı ticariyede istimaline lüzum görülmesiyle bit-netice silahlar ve mühimmatın başka bir sundurmaya nakli lazım gelmişti. İşbu nakil esnasında bunlardan birçokları patlamış olduklarını ileri sürerek 500 adet uzun kapullu bomba hakkında*

⁸⁰ ATASE, İSH, K.35, G.41, B.41-1.

⁸¹ ATASE, İSH, K.35, G.41, B.41-2,3.

muamele etmekte mümanaat ibraz eylemişlerdir. Binaenaleyh işbu bombalar ve buna ilaveten 300.000 kadar dolu tüfenk fişengi dahi denize atılmıştı. İşbu mühimmat bozuk olup eski, paslı ve karıncalı olması hasebiyle tamamen fairesiz bir halde bulunduğundan bir sundurmadan diğerine nakli için sarf edilecek emeğe değmez bir halde idi. Türk muhafız kıtası efradının mevcudiyetine bundan böyle lüzum görülmediği cihetle müşarünileyhin Türkiye'ye avdetleri için ısrar-ı evamir buyurulmasını ve bu emrin itasında bana işarat da bulunmazını talep eylerim”⁸².

İngiliz generali cephanenin korunmasından kendilerinin sorumlu olduğunu ifade etmesine rağmen, ilerleyen cümlelerde paslanmış, karıncalanmış 300.000 merminin denize döküldüğünü beyan ile görevlerini ciddiyetle yerine getirmediklerini itiraf ediyordu. Cephanenin nakline hiç değinmeyen General Milne, müfrezenin geri alınmasını ise kabul etmekteydi. Yazıda dikkati çeken en önemli husus ise Osmanlı müfrezesinin görevden el çektirilerek yerlerine İngiliz askerlerinin tayin edilmesiydi. Müfreme taraflar arasında varılan ortak karar sonucunda Batum'da görevlendirilmişti. Dolayısıyla bunlara işten el çektirilmesi İngilizlerin tek başına alacakları bir karar değildi. En azından bunu Osmanlı hükümetinin bilgisi ve onayını aldıktan sonra yapmaları gerekiyordu. Üstelik müfrezenin hangi nedenle görevden el çektirildiği açıklığa kavuşturulmamıştı.

İngilizlerin şüpheli bir gerekçeyle Türk müfrezesini görevden alması cephaneye üzerinde kontrolü ve tasarruf fırsatını yakalamalarını sağladı. Deponun alenen yağmalanmasının iki nedeni olabilir. Birincisi 15. Kolordu'nun kadro fazlası silahları sevk etmemesine karşı bir misillemede bulunmak, ikincisi ise Denikin ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaktır.

General Milne'nin cevabının ulaşmasından bir gün sonra (1 Eylül 1919) Trabzon'a gelen bir İngiliz torpidosu Batum'da tutuklu bulunan Mürsel Bey'in maiyetinde bulunan sekiz eri Türk makamlarına teslim etti. Türk askerleri Batum'un ahvali hakkında verdikleri ifadelerde İngilizlerin cephaneyi denize döktüklerini teyit ettikleri gibi, depoyu korumakla görevli müfrezenin de tutuklandığını iddia ettiler. Bundan başka çalışır vaziyetteki silahların bir kısmının seçilerek Rum ve Ermeni milislerine dağıtıldığını beyan ettiler⁸³.

Karabekir Paşa, 2 Eylül'de Harbiye Nezareti'nden tutuklu subay ve erlerin serbest bırakılmasını istedi. Ayrıca cephanenin son durumunu tespit etmek üzere bir inceleme heyetinin Batum'a gönderilmesini teklif etti⁸⁴. İngiliz Genel Karargâhı iddialara verdiği cevapta müfrezenin silahları temizlemeleri için kendilerine verilen yağlar ile bir miktar silah ve

⁸² ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-1.

⁸³ ATASE, İSH, K.206, G.114, B.114-1.

⁸⁴ ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-3.

mühimmatı şehirde sattıkları için tutuklandığını, bu nedenle yerlerine İngiliz askerlerinin tayin edildiğini ileri sürdü⁸⁵.

İngiliz Komutanlığı, Türk heyetinin gönderilmesi teklifine 12 Ekim'de verdiği karşılıklı Batum'da Osmanlı cephanesinin bulunmadığını iddia ederek heyete gerek görülmediğini beyan etti⁸⁶. Bu cevap Türk tarafında büyük şaşkınlığa neden oldu. Harbiye Nezareti 15 Ekim'de İngiliz Komutanlığı'na kayıtlarına göre Batum'da 1.200 ton cephanenin İngiliz makamlarına teslim edildiğini, dolayısıyla cephane bulunmadığına dair verilen bilgide bir yanlışlık olacağını vurgulayarak; "*1200 ton cephane ve malzeme Batum'da mı kalacaktır?, Yoksa İngiliz vapurlarıyla evvelce İstanbul'a yola mı çıkarıldı?, Batum'da kalacak ise ne suretle ve kimin emrinde ve nasıl muhafaza edilecektir?*" tarzında sorular yönelterek soruna açıklık getirilmesini talep etti⁸⁷.

General J. Duncan imzasıyla 3 Kasım'da verilen cevapta; Batum'dan İstanbul'a ne kadar mühimmat sevk edildiğine dair inceleme başlatıldığını tahkikatın ardından doğru bilgilere ulaşılabileceği belirtiliyordu⁸⁸.

12 Ekim ve 3 Kasım tarihli yazılar yan yana getirildiğinde İstanbul ile Batum'daki İngiliz makamları arasında bir uyumsuzluk ve haberleşme eksikliğinin yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü önceki yazıda Osmanlı cephanesi kalmadığını iddia eden komutanlık, 3 Kasım'da ise cephanenin İstanbul'a sevk edilmiş olabileceğini öne sürüyordu.

Harbiye Nezareti belirsizliği ortadan kaldırmak için 6 Kasım'da ikinci bir başvuruda bulundu. Verilen cevapta; cephanenin Batum İngiliz İşgal Komutanlığı'nın gözetiminde tutulmaya devam edeceği bildirildi⁸⁹.

İki ay kadar süren yazışmalarda çelişkili cevapların verilmesi nedeniyle cephanenin akıbeti hakkındaki sis perdesi bir türlü aralanamadı. Aralık ayı başında Batum'dan gelen bir Osmanlı subayı geldiği güne kadar İngilizlerin cephaneyi kimyasal yapısı bozulduğu gerekçesiyle peyder pey denize döktüğünü, bu arada vapurların limana girip çıktıklarını, fakat kendi fikrinde cephanenin sevk edilmediğini beyan etti⁹⁰.

Bu tarihte Denikin kuvvetlerinin Kızılordu karşısında mağlubiyete uğradığının kesinleştiği dikkate alınırca İngilizlerin cephaneyi Bolşeviklere kaptırmamak için böyle bir yola başvurdıkları düşünülebilir. Bunun dışında

⁸⁵ ATASE, İSH, K.32, G.31, B.31-4.

⁸⁶ ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-1.

⁸⁷ ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-12.

⁸⁸ ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-13.

⁸⁹ ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-8.

⁹⁰ Karabekir Paşa'nın 17 Aralık 1919 tarihli Harbiye'ye gönderdiği ATASE, İSH, K.35, G.46, B.46-15).

Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine yardım ederek Anti-Bolşevik blokunu kuvvetlendirmek istemeleri de gözden uzak tutulmamalıdır.

Gerek General Milne'nin ifadesiyle gerekse tanıkların beyanlarıyla sabit olduğu üzere cephanenin muhtelif tarihlerde denize dökülmesi 15. Kolordu'ya ağır bir darbe vurmuştur. 15. Kolordu Komutanlığı cephaneyi Anadolu'ya getirmek için yaptığı girişimlerden sonuç alamadığı gibi İngilizler tarafından desteklenen Gürcü ve Ermeni kuvvetleri karşısında da zayıf duruma düşürülmüş oluyordu.

Mondros Mütarekesi'nin uygulanmaya başlandığı tarihten itibaren faaliyetleri dikkatle incelendiğinde İngilizlerin kalıcı barışa kadar cephaneyi koruyacaklarını düşünmek hele hele teslim edeceklerini ummak onları tanımamak anlamına geliyordu.

Karabekir Paşa'nın 17 Şubat 1920'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği ve Batum'daki cephanenin imha edildiğini beyan eden telgrafı meselesinin geldiği son noktayı gösteriyordu. Türk tarafının korunması için azami gayret gösterdiği ve değeri milyonlarca lirayı bulan cephanenin bir kısmı İngilizlerin keyfi uygulamaları sonucunda imha edilmiş, diğer kısmı ise Türkiye'ye düşmanlıktan bir an bile geri durmayan Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine dağıtılmıştır⁹¹.

SONUÇ

Mondros Mütarekesi'nin uygulanması kapsamında en önemli maddelerden birini hiç kuşkusuz 20. Madde teşkil etmekteydi. Söz konusu madde 5. Madde gereği yeniden teşkilatlandırılan ordunun elinde kalacak olan silah ve mühimmatın sayısını ve niteliğini belirleyecekti ve 6 Ocak 1919'da barış teşkilatının belli olmasının ardından gündeme gelecekti. Ordunun silahsızlandırılması sürecinde iki nokta büyük önem taşıyordu. Bunlardan ilki, lağvedilen birliklerden dolayı kadro fazlası silah ve malzemenin nasıl değerlendirileceği, ikincisi ise barış teşkilatına göre yeniden yapılandırılan tümenlerde ne kadar silah ve cephanenin bulundurulacağı idi. Osmanlı Genelkurmayı kadro fazlası silah ve mühimmatın kolordulara ait depolarda tutulmasını, İngiliz Genelkarargâhı ise silahların teslimini ya da mekanizma, kapak takımları ve top kamalarının çıkartılarak doğrudan doğruya kendi kontrollerindeki depolara nakledilmesini istiyordu. Taraflar arasında ortaya çıkan yaklaşım sorunu bazı kolordularda İngilizlerin beklentilerini karşılayacak şekilde aşılırken, 15. Kolordu'da direnişle karşılaşacaktı.

20. Madde'nin kapsamı zamanla genişletildi. Kadro fazlası silahların tesliminin yanı sıra Elviye-i Selase'den erzak nakli, Vilâyât-ı Şarkiye'de

⁹¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s.479.

kalan Rus askeri ve tıbbi malzemenin iadesi ile İngilizler tarafından işgal edilen yerlerde bırakılan Türk silah ve cephanenin iadesi gibi konular gündeme geldi. Burada ilginç olan şey ilk iki husus İngiliz Genelkarargâhı'nın, diğer maddelerde olduğu gibi, 20. Madde'nin yorumunu genişletmesinden kaynaklanırken, son husus 15. Kolordu Komutanlığı'nın karşı atağı olarak gündeme gelmiştir.

Elviye-i Selâse'den erzak nakli meselesi ilk kez 7 Ocak 1919'da Yakup Şevki Paşa ile General Walker arasında Kars'ta gerçekleşen toplantıda dile getirildi. Dolayısıyla konu Elviye-i Selâse'nin tahliyesi ile birlikte ikili ilişkilerin en önemli maddesi halini aldı.

İngiliz tarafı 3.000 asker için 400.000 kilo erzakın nakline izin vereceklerini, geri kalanın ise depolarda tutulmasını istiyordu. Bu miktar 11.000 mevcudu bulunan 9. Ordu'nun ancak bir aylık ihtiyacını karşılamaktaydı. Buna karşın bölgede 100 milyon kilo civarında erzak bulunuyordu. Erzakın bir kısmı parayla, diğer kısmı ise "Tekâlif-i Harbiye" yoluyla temin edilmişti. Ambarların nakli için 4-5 aylık bir zamana ihtiyaç vardı. Buna karşın İngilizler, erzakın halktan zorla alındığı iddiasını ortaya atarak sevke karşı çıkıyordu. Amaçları orduyu ve ahaliyi açlığa ve sefalete mahkûm etmektir. Bu yolla doğu vilayetlerinin direncini kırmayı hedefliyorlardı.

9. Ordu Komutanlığı İngiliz kontrol subayları iki sancağa (Kars ve Ardahan) ulaşmadan bütün imkânlarını seferber ederek taşıyabileceği erzakı 1914 sınırları içine almak zorunda bırakıldı. Fakat gerek nakil vasıtalarının yetersizliği, gerekse mevsim şartları nakliyatı geciktiren hususlar olarak ortaya çıkmıştır. Harbiye Nezareti ve 9. Ordu Komutanlığı'nın itirazlarına ve girişimlerine karşın İngilizlerin katı tutumu yumuşatılmadı. Türk ordusu Ocak sonuna kadar herhangi bir İngiliz müdahalesine fırsat vermeden 4.000 ton tahıl ve 1.000 ton erzağı hudut gerisine çekebildi. Bu miktar 18 Ocak'ta 20 milyon kilo erzak nakledilmesini öngören teklifin ancak dörtte birine denk geliyordu.

20. Madde'nin uygulanmasının dışına çıkılarak ikili ilişkilerde ortaya atılan ikinci konu Rus malzemelerinin teslimi meselesiydi. İtilaf kuvvetleri komutanı General Wilson, 3 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği notada doğu vilayetlerinin muhtelif yerlerinde külliyatlı miktarda Rus menşeli askeri ve tıbbi malzemenin bulunduğunu belirterek kendilerine iadelerini istedi. İngilizlerin neden böyle bir nota verdikleri 13 Mayıs'ta Trabzon'a gönderilen heyet yakın takibe alındıktan sonra ortaya çıkarıldı. İngilizlerin Rus silahlarına yönelik ilgisi Bolşeviklere karşı destekledikleri Denikin ordusunun silah ve mühimmat ihtiyacını karşılamaktan kaynaklanıyordu. İngilizler bir yandan 9. Ordu/15. Kolordu'nun ateş gücü

zayıflatmayı, diğer yandan da herhangi bir masrafa girmeden Denikin ordusunu kuvvetlendirilmeyi planlıyorlardı.

Türk ordusunda kullanılan Rus yapımı silahların bir kısmı doğu harekâtı esnasında ele geçirilmiş, diğer kısmı da Almanlardan satın alınmış silahlardı. İngiliz generalinin 3 Aralık tarihli notasında bu ayrım tamamen göz ardı ediliyordu. Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı notaya konu olan silahların öncelikle bir tasnife tâbi tutulmasını, bu yapılırken de Almanya'dan satın alınan silahların teslim edilemeyeceği kararındaydı. Dolayısıyla ganimet olarak ele geçirilen silah, cephane ve diğer malzemelerin tesliminde herhangi bir mahzur görmüyorlardı.

Konu, 13 Ocak'ta Kars'a gelen General Beach ile 12. Piyade Tümen Komutanı arasında yapılan toplantıda ele alındı. Tümen Komutanı Ali Rıfat Bey, Rus yapımı silah ve cephanenin miktarı ve buldukları yerler hakkında bilgi vererek bunları derhal teslim hazırladıklarını beyan etti. Tasnif ve sayım işlemleri devam ederken teslimine yönelik ilk fiili adım 12 Şubat'ta atıldı. Yakup Şevki Paşa, tasnif çalışmalarını gerekçe göstererek talebi geri çevirse de ilerleyen günlerde Nezaretin emrine uymak zorunda kaldı.

Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu komutanı olarak Trabzon'a ayak basmasından itibaren iadeye yönelik çalışmalar durdurulduğu gibi, kıyı hattındaki malzemeler iç bölgelere taşındı. Silah ve malzemenin yerleri ve miktarı İngiliz kontrol heyetinden gizli tutulmaya gayret edildi. Mevsimin düzelmesinden sonra gerek kadro fazlası silahları, gerekse Rus silahlarını sevk etmeyi planlayan İngiliz heyeti 6 ay süren yazışmalara rağmen ambarlarda ne kadar silah ve cephane olduğunu tam olarak öğrenemedi.

Karabekir Paşa, 21 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği uzun telgrafta ordunun satın aldığı silah ve malzemelere "Rus malı" yaftası yapıştırılmak istendiğini ve Trabzon'da sahnelenmek istenen oyunun Erzurum'da da sahnelenmek istenebileceği uyarısında bulundu. İngiliz heyetleri, Kolordu ve Harbiye Nezareti arasında yürütülen yazışmalar Ekim ayı başına kadar devam etti. Damat Ferit Paşa hükümetinin istifası kolorduyu fevkalade rahatlattı. Aralık 1919'da, Kızılordu'nun Denikin kuvvetlerini yenilgiye uğratması, Kafkasya'daki bütün dengeleri kökünden değiştirirken iadenin de en önemli gerekçesini ortadan kaldırmış oldu.

9. Ordu, Batum'u tahliye ederken İngilizlerin engellemeleri nedeniyle külliyatlı miktarda silah, cephane ve diğer malzemeyi bırakmak zorunda kaldı. Taraflar arasındaki mutabakata göre silah ve cephane depolarda kontrol altına alınacak ve söz konusu depolar bir Türk müfrezesi tarafından korunacaktı. Fakat ilerleyen günlerde depolar zorla açılarak işe yarar her türlü malzeme gasp edilmeye başlandı.

6 Temmuz 1919’da miktarı yüz binleri bulan cephanenin denize dökülmesi ve çok sayıda silahın Denikin kuvvetlerine verildiği anlaşıldı. Ayrıca Türk müfrezesinin görevine de son verildi. Gelişmelerden haberdar olan Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti’nden gereken girişimde bulunmasını istedi. Harbiye Nezareti, ise General Milne nezdinde olayı protesto ederek suçluların cezalandırılmasını talep etti. Ayrıca benzer olaylara meydan vermemek için silah ve mühimmatın Erzurum’a naklini teklif etti.

Harbiye Nezareti’nin teklifi ciddiye alınmazken, Türk müfrezesi de kısa bir süre sonra Türkiye’ye gönderildi. Böylece Osmanlı hükümetinin Batum depoları üzerindeki nüfuzu ortadan kaldırılmıştır.

Denikin kuvvetlerinin yenilmesinin ardından cephanenin çeşitli zaman aralıklarıyla denize döküldüğü, bu arada limana çok sayıda geminin girip çıktığı görülse de cephanenin nakledilip nakledilmediğine dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Yinede cephanenin imhası uzun vadede 15. Kolordu’ya ciddi bir darbe vurmuştur

Şüphesiz 1919 yılı mütareke uygulamalarının zirveye tırmandığı, İngiltere’nin Osmanlı devletine ve Anadolu’ya yönelik hesaplarının ne kadarını gerçekleştirebileceğini test ettiği bir yıl olmuştur. Erzak nakli, Rus silahları ve Batum’daki Osmanlı silahlarının iadesi meseleleri en az kadro fazlası silahların teslimi kadar önemli bir nitelik kazanmıştır. Hatta yıl boyunca Türk ve İngiliz makamlarını daha fazla meşgul etmiştir. Zira etkileri itibarıyla Türk ve İngilizleri olduğu kadar Ermeni ve Gürcülerin gerek Türkiye’ye gerekse Kafkasya’ya yönelik siyasi ve askeri siyasetini de yakından ilgilendirmiş ve etkilemiştir.

KAYNAKÇA

A) ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-1 Ali Evrak Odası Kataloğu.

Genelkurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklal Harbi Kataloğu.

B) DERGİLER

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.

Yakın Tarihimiz, I.

C) TELİF ESERLER

ALTUĞ, Yılmaz, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul, 1992.

ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, İstanbul. 1954.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuki ve Siyasi Tarihi Metinleri, I*, Ankara, 1953.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklâl Harbimiz, I*, İstanbul, 1993.

RAWLİNSON, Alfred, *Adventures In The Near East*, London, 1923.

ŞİMŞİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, I*, Ankara, 1975.

Türk İstiklal Harbi, I, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999.

URAL, Selçuk, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Ermenistan'ı Silahlandırması", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/32, (Erzurum 2004), s.67-79.

URAL, Selçuk, *Mondros Mütarekesi ve Doğu*.